

Tamara Tarasawa

DOI: 10.15290/bb.2021.13.03

Białoruski Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny

Im Maksima Tanki, Mińsk

<https://orcid.org/0000-0002-9866-3149>

Асацыятыўна-сэнсавае поле аповесці Янкі Брыля “Муштук і папка”

Сэнс мастацкага тэксту для кожнага чытача адкрываецца па-рознаму, немалаважную ролю ў гэтым адыгрывае асацыятыўная структура твора, суаднесена з яго лексічнай структурай і дынамікай асацыятыўнага разгортвання тэксту. Тэкставыя асацыяцыі даўно цікавяць даследчыкаў: лінгвістаў, псіхалагаў, літаратуразнаўцаў. Вывучэнне асацыятыўных сувязяў паглыбляе веды пра індывідуальна-аўтарскі светапогляд, ідэястыль пісьменніка, стымульнае асацыятыўнае дзейнасць чытача.

Сучаснае літаратуразнаўства невыпадкова актуалізуе тэорыю тэкставых асацыяцый як адзін з напрамкаў камунікатыўнай стылістыкі мастацкага тэксту. Варта прыгадаць працы Н.С. Балатной «Художественный текст в коммуникативном аспекте и комплексный анализ единиц лексического уровня»¹ і «Лексическая структура художественного текста в ассоциативном аспекте»², дзе ключавым паняццем выступае тэкставае асацыятыўна-сэнсавае поле, што ўзнікае ў свядомасці чытача. Паспяхова даследуе тэкставае асацыятыўнае поле А.М. Новікава³. Асацыятыўнае поле ў мастацкім тэксце трактуецца навукоўцам як *своеобразная форма представления знаний*⁴.

¹ Н.С. Болотнова, *Художественный текст в коммуникативном аспекте и комплексный анализ единиц лексического уровня*, Томск 1992.

² Н.С. Болотнова, *Лексическая структура художественного текста в ассоциативном аспекте*, Томск 1994.

³ А.М. Новикова, *Ассоциативные поля в языке и структуре художественного текста*, Орел 1998.

Мастацкі свет Янкі Брыля ўнікальны па шырыні асацыятыўных сувязяў, і пры гэтым ён арганічна цэласны і “жывы”. Такая тэндэнцыя абумоўлена арыгінальнымі філасофскімі, эстэтычнымі, светапогляднымі ўстаноўкамі пісьменніка. Роздум над жыццём, месцам чалавека ў ім, над гістарычнымі зрухамі чалавецтва і лёсам мастацтва ў варунках тэхнагеннага часу ажыццяўляецца мастаком слова праз аўтарскі пошук адпаведных тэкставых асацыятыўных сувязяў.

Варта адзначыць, што немалаважную ролю ў шырыні асацыятыўных сувязяў Я. Брыля адыгрывае аўтабіяграфічны кампанент яго твораў. Наогул вобраз аўтара ў аўтабіяграфічнай мастацкай прозе шматаблічны: самая распаўсюджаная форма выяўлення аўтарскага “я” – вобраз удзельніка падзей, псіхааналітык (псіхолаг), лірычны вобраз, аўтар-мысліцель, аўтар-філосаф, здольны да маштабных філасофскіх абагульненняў. Паглыблены пісьменніцкі самааналіз ідзе ад пакутлівага ўсведамлення зменлівага і супярэчлівага жыцця душы ў пошуках ісціны і знешняй рэчаіснасці, у якой многа нестабільнасці, цяжучасці, хуткаплыннасці. Вышэйназваныя абставіны нараджаюць семантычную множнасць “я” ў аўтабіяграфічнай прозе: “я” ўнутранага і знешняга, “я” духоўнага і эмпірычнага, “я” ў мінулым і “я” ў цяперашнім часе. Такім чынам, у дакументальна-мастацкіх творах мы бачым ускладненую семантыку “я”. М. Бярдзьеў у свой час пісаў: *В познании о себе самом человек приобщается к тайнам, неведомым в отношении к другим... Личность человеческая более таинственна, чем мир. Она и есть целый мир. Человек – микрокосмос и заключает в себе всё. Но актуализировано и оформлено в его личности лишь индивидуально-особенное*⁵.

У беларускім прыгожым пісьменстве напрыканцы ХХ стагоддзя з’явіўся цэлы пласт аўтабіяграфічных твораў (“Свае старонкі” Я. Брыля, “Мой радавод да пятага калена” У. Арлова, “Запісы розных часоў” Н. Гілевіча, “Доўгая дарога дадому” В. Быкава, “З пабачанага і перажытага” А. Барскага, “Роздум на апошнім перагоне” І. Шамякіна і інш.), у якіх асоба творцы раскрываецца ў суадносінах з жыццём краіны, з універсальнымі праблемамі чалавецтва. Аўтабіяграфічная проза ўсё часцей аддае перавагу аповеду ад першай асобы, бо давер да творцы, які сам перажыў і не па чутках ведае тое, пра што піша, безумоўна, значна большы.

⁴ Тамсама, с. 15.

⁵ Н.А. Бердяев, *Самопознание: опыт философской автобиографии*, Москва 1991, с. 8.

Дакументальна-мастацкая аповесць Янкі Брыля “Муштук і папка” (1990) займае адметнае месца ў творчай спадчыне беларускага пісьменніка. Аўтар назваў гэты твор “маленькай сагай” (сага – ісландскі старадаўні праязічны сказ, аповесць), бо *кожная чалавечая сям’я*, – як адзначае Янка Брыль, – *мае права на сагу, як і кожны з людзей на напісанне ўспамінаў*⁶. “Муштук і папка” належыць да спавадальна-біяграфічнай прозы, дзе гаворка ідзе пра вялікую брылёўскую сям’ю на віхурных сцэжках-дарогах ХХ стагоддзя. У аснову аповесці пакладзены рэальныя надзвычайныя трагічныя падзеі з жыцця сям’і старэйшага брата Янкі Брыля – Валодзі, пісьменнік прыгадвае яшчэ і пакуты брата Ігната, які як свяшчэннік быў рэпрэсіраваны, працаваў на будаўніцтве Беламорканала і дажываў свой век у Расіі за Уралам. Асацыятыўна-семантычная арганізацыя тэксту дае магчымасць аўтару згадваць эпізодычныя факты і з уласнага жыцця, не губляючы пры гэтым магістральную думку.

Пачатак твора досыць інтрыгуючы. У сакавіку 1988 года да беларускага пісьменніка патэлефанаваў украінскі карэспандэнт “Літаратурной газеты” і паведаміў, што *пры эксгумацыі сталінскіх архіваў, закапаных у Быкаўнянскім лесе, на знойдзеных там рэчах з індывідуальнымі адзнакамі іх уладальнікаў следства здолела ўстанавіць прозвішчы чатырнаццаці бязвінна рэпрэсіраваных. Сярод іх – наш Валодзя. На месцы захавання знойдзены муштук з надпісам: «Брыль В.А. 16.IX.1937 г.»*⁷. Такім чынам, праз касцяны муштук лімоннага колеру, адкапаны ў Быкаўнянскім лесе пад Кіевам (украінскі адпаведнік беларускіх Курапат) праз больш за палову стагоддзя, Янка Брыль даведаўся аб смерці блізкага чалавека, пакутніцкі лёс якога стаў трагічным сімвалам сталінскага тэрору савецкага часу.

Тэкставае асацыятыўна-сэнсавае поле аповесці Янкі Брыля “Муштук і папка” фарміруецца лексічнай сістэмай твора, суб’ектыўнай аўтарскай мовай у тэксце і фіксуецца свядомасцю чытача, утвараючы своеасаблівую сістэму ведаў.

Навукоўцы прытрымліваюцца думкі, што асацыятыўныя сувязі тэкставага слова – з’ява шматфункцыянальная, менавіта праз асацыятыўнасць ажыццяўляецца ўспрыняцце аўтарскага ідыястылю, інтэрпрэтацыя і разуменне мастацкага тэксту. Вывучэнне асацыятыўнасці раскрывае камунікатыўны патэнцыял аўтарскага слова, якое ўтварае ключавы канцэпт пісьменніцкай карціны свету.

⁶ Я. Брыль, *Муштук і папка*, [online], https://knihi.com/Janka_Bryl/Mustuk_i_papka.html, [доступ: 27.02.2021]

⁷ Тамсама.

Тэкставая асацыятыўная сувязь фарміруе асацыятыўна-сэнсавае поле з ключавымі словамі. У Я. Брыля гэта рэчы *муштук* і *папка*, вынесеныя ў загаловак аповесці. За гэтымі ключавымі словамі (словамі-асацыятамі, як іх называюць даследчыкі) схавана спецыфіка індывідуальнага аўтарскага ўспрыняцця свету.

Асацыятыўная структура брылёўскай аповесці мае сваю адметнасць, сутнасць якой у тым, каб праз паслядоўна-рэтраспектыўнае разгортванне падзей, частотнасць слоўніка ключавых слоў, іх семантыкі ў чытача склалася сваё ўспрыняцце мастацкага тэксту. Кніга “Муштук і папка” складаецца з сюжэтных міні-тэкстаў, якія разбіваюць агульную плынь успамінаў, надаюць твору асаблівую эмацыянальную афарбоўку. Міні-творы – сведчанне асаблівай важнасці для апавядальніка тых ці іншых падзей. Фрагментарнасць у кнізе становіцца мастацкім сродкам увасаблення новага бачання свету. Спалучэнне розных стылёвых форм (асацыяцыя, урыўкі ўспамінаў, выпадковая дэталі, свабодная кампазіцыя, ключавое слова і інш.) спрыяе драматызацыі падзей, якія набываюць рысы ўніверсальнага абагульнення ў ланцугу жыццёвых калізій чалавецтва.

Падзагалоўкі аповесці (ДЗВЕ ПАХАРОНКІ. ЗВАНOK. ТАКАЯ РАМАЧКА. НАД ПАЛАВІНАЙ ЗДЫМКА. ВАКОЛ ПАДТЭКСТУ і інш.) фіксуюць мікраструктурны тэкст (асацыятыўны блок), вызначаюць накірунакі асацыявання, карэкціруюць іх і такім чынам удзельнічаюць у развіцці глыбіннага сэнсу. Загалоўкі сюжэтаў свядома акцэнтуюць увагу на самым галоўным, самым значным для Я. Брыля, выяўляюць грамадзянскую пазіцыю пісьменніка-гуманіста. Вялікая колькасць фактаў апрацавана аналітычна-назіральным розумам мастака; пра гэта сведчаць сілагічныя выказванні. Сілагізмы напоўнены не столькі павучальным сэнсам, колькі адкрытай эмацыянальнасцю, сфарміраванай працяглым суб’ектыўным духоўным і жыццёвым вопытам аўтара (*За Богам малітва, за царом служба не прападаюць; Што ж, людзі пазнаваліся на паваротах. Як і цяпер яшчэ ўсё пазнаюцца; Кожная чалавечая сям’я мае права на сагу, як і кожны з людзей на напісанне ўспамінаў; Думкі, згадкі адны, паасобку не ходзяць; Пры той жахлівай масавасці генацыду – у адным чалавечым лёсе няма нічога надзвычайнага*⁸). Лірычна афарбаваныя сілагізмы ўказваюць на здольнасць Я. Брыля даваць эмацыянальна разгорнутую характарыстыку з’яве і паглыбляць філасофскую плынь разважанняў пісьменніка. Усе тэмы-сюжэты прасякнуты аўтарскім бачаннем свету, яго спа-

⁸ Тамсама.

чувальнымі адносінамі да людзей, асабістым дачыненнем да падзей. Такім спосабам ствараецца цэласная карціна жыцця савецкага мінулага, выяўляецца невычэрпнасць тэмы, яе экзістэнцыяльны сэнс.

Папка (“ДЕЛО”) з пратаколамі допытаў “БРАТА No. 17643” і касцяны муштук – гэта нямыя сведкі незлічона невыносных пакут чалавека з таго страшнага часу крывавай сталіншчыны. Аўтар добра ўсведамляе:

Тое, што называецца крывавай сталіншчынай, не канчаецца, – ёсць яшчэ сілы, якім не патрэбна поўная ліквідацыя белых, чорных, чырвоных плямаў нашай жахлівай гісторыі, што не так лёгка сілы тыя пойдучь на ператварэнне ўсіх лубянак у музеі ці кнігасховішчы, як прапанаваў на з’ездзе адзін з народных дэпутатаў, не дадуцца яны, тыя сілы, і пад народны кантроль, як патрабаваў другі дэпутат. Хутчэй паставяць помнікі ў раскрытых Курапатах ды Быкаўнях, чым пойдучь на раскрыццё іншых захаванняў памардаваных, на расакрэчанне цяжкаўяўнай безлічы спраў – у папках і без іх... Калі пра безліч, дык вось і прыклад: з адной Белай Царквы, з аднаго «куста раёнаў» – 17 643. А на Валодзю нашым і не пачалося, і не закончылася...⁹.

Убачаныя паперы аб пасмяротнай рэабілітацыі брата Валодзі раскрылі пісьменніку яшчэ адну жахлівую сапраўднасць сталінскага часу: *гарачы і горды* Валодзя, як пра яго казала маці, аказаўся зламаным, не вытрымаў катавання.

Балючы роздум над трагедыяй брата, над маральнымі арыенцірамі, якімі вымяраюцца ўчынкі і думкі чалавека, раскрыў глыбокі ўнутраны драматызм з прычыны прыродных слабасцей і недахопаў чалавека наогул, яго недасканаласці, абмежаваных магчымасцей. Аўтарская канцэпцыя “плыні жыцця” ў яго спрадвечнай зменлівасці і станаўленні, у бясконцай шматлікасці апазіцый стварыла новую філасофскую мадэль свядомасці, якую варта трактаваць як цэласнасць розных свядомасцей: эмоцый, інтуіцыі, веры, фантазіі, трызненняў, мрояў, сноў і інш. Сінтэтызм свядомасці запатрабаваў ад пісьменніка сучасных форм самавыяўлення ў мастацкай прозе (асацыяцыя, урыўкі ўспамінаў, выпадковая дэталі, свабодная кампазіцыя, ключавое слова і інш.). Менавіта паводле такіх прынцыпаў будзе Янка Брыль апавесць “Муштук і папка”, дзе канец XX стагоддзя перагукваецца з пасляваеннымі 50-мі гадамі, жахлівымі 30-мі, дзе выпадковыя дэталі (папка, муштук, “тройка”, “рамачка”, арышт, допыт і інш.) становяцца важнымі “тэкставымі” асацыятамі і разам з “пазатэкставымі” асацыятамі, якія

⁹ Тамсама.

вызначаюць сацыя-культурныя прыкметы часу, істотна паглыбляюць камунікатыўны патэнцыял мастацкага твора, бо актуалізуюць самыя розныя мікрасэнсы.

Твор Я. Брыля характарызуецца адначасовым фарміраваннем некалькіх асацыятыўных ліній (мінулае, сучаснасць, чалавек, жыццё, смерць, сусвет, час, творчасць), цалкам супрацьлеглых і часам некамунікабельных, але пры глыбінным разглядзе/аналізе яны маюць тэндэнцыю да сумяшчэння. У мастацкім творы “Муштук і папка” гэта тлумачыцца камунікатыўнай стратэгіяй Я. Брыля: зафіксаваць адзінства і пастаянную зменлівасць унутранага свету чалавека, яго цэласнасць і шматаблічнасць.

Кіеўская гарадская пракуратура неспадзявана дазволіла Янку Брылю пазнаёміцца з братавай “справай”: паперы ашаламілі пісьменніка нечаканым паваротам трагедыі – арыштаваны брат падпісаў патрэбныя НКВД прызнанні. У папцы ляжала яшчэ адна папера, датаваная кастрычнікам 1956 года, у якой арыштаваны разам з Валодзем вязень пакінуў такі запіс: *... он мне сказал: «Если бы тебя так избивали, как меня, ты еще не то сказал бы». Наблюдая за Брилем, я заметил, что он находился в крайне подавленном состоянии и был ко всему безучастен. Тогда он бросил такую фразу: «Если бы ты знал, что я на себя наговорил! Я уже не жилец на этом свете, я почти слеп». Более того, в тот момент Бриль производил впечатление полувменяемого человека*¹⁰. Кароткі дакументальны запіс сведчыць аб ступені здэкаў над чалавекам, яго годнасцю і людскасцю.

Чытанне братавай папкі стварае ўражанне, што тэкст “плыве”, “распаўзаецца” накшталт узрушанай свядомасці, простая і няўласна-простая мова зліты. У аснову ўласна пісьменніцкіх разважанняў пакладзена ўсё тая ж “плынь свядомасці”, але тут яна нагадвае серыю паслядоўных стоп-кадраў, зафіксаваных памяццю. Іх множнасць і дэталізацыя сведчаць аб драматызме ўнутранага стану аўтара, яго ўзрушэнні ад “спатканняў” са свядомасцю закатаваных у 1937–39-х гадах. Крызіснасць пачуццяў у розных сітуацыях “сустрэч” узмоцнена сродкамі кінематаграфічнай паэтыкі – мантажным прыёмам спалучэння “асколачных” ведаў. Пісьменніцкае “я” часам знаходзіцца ў эпіцэнтры падзей і яго свядомасць фіксуе імгненную плынь пачуццяў і ўражанняў, часам мы назіраем поліфанічнае перапляценне голасу аўтара ў мінулым і голасу Я. Брыля, што фіксуе свой душэйны стан у час напісання твора. Такі двайны ракурс перажывання падзей

¹⁰ Тамсама.

стварае тэмпаральную перспектыву тэксту, якая істотна дапаўняе і ўзбагачае карціну жудаснага мінулага.

Назіральны пісьменнікі розум засяроджаны на веерам рассыпанных па тэксту дробных дэталях сустрэч з дакументамі братавай справы. Такім спосабам вымалёўваецца псіхалагічны партрэт родных людзей, іх сям'яў. Праз знешнія дэталі паступова праяўляецца патаемнае ў душы аўтара аповесці, у якой жыве і нянавіць, і спачуванне, і цікаўнасць да людскіх лёсаў. Варта адзначыць, што сюжэтна-падзейная канва з'яўляецца толькі фонам для саманазірання, самааналізу ўласных псіхалагічных станаў:

Выбух, што скалануў маю душу ў канцы мая, дэтаніраваў бодем і сумам усе пяць месяцаў. Сёння боль паўтарыўся ці не з большай нават сілай, хоць і без выбуху. Здавалася, што я сваёй настойлівасцю воль і дамогся таго, што сам сябе падняў на новую, вышэйшую паліцу, на якую цяпер паложана папка, і сам сябе гвазнуў адтуль аб падлогу. Потым – бяссонная ноч, блакнот, раз-поразу святло, ад якога не рабілася відней. Падтэкст, адчуты раней, заставаўся. Жахлівы падтэкст таго часу, а ў ім – аднаго чалавечага лёсу...¹¹.

Пісьменніцкае “я” спрабуе асэнсаваць парадаксальнае спалучэнне ў сабе рознакварных пачуццяў і пераконваецца ў татальнай неправдаказальнасці чалавечай душы, у поўным ірацыяналізме свету.

Янка Брыль – лірык у прозе, тонкі стыліст, здольны далікатна далучыць чытача да мастацкага сэнсу тэкста. Лірычная проза беларускага пісьменніка, дзе эпічны план (наратыўнасць) арганічна спалучаны з лірычным (аўтарская мадальнасць), выяўляе аўтарскую індывідуальна-кагнітыўную сістэму. Ідэастыль Я. Брыля характарызуецца ярка выяўленай асацыятыўнасцю, чытач успрымае словаваобразы і сэнсава, і эмацыянальна.

Папка са справай брата адкрыла пісьменніку бездань жаху, што выпаў на долю чалавека сталінскага часу, калі гісторыя адной чалавечай сям'і становіцца ўніверсальным увасабленнем людскіх трагедый у “вялізным свеце”. Асабістая далучанасць брылёўскай сям'і да народнай трагедыі дае пісьменніку права жорстка судзіць антычалавечую сістэму, якая, *не буксуючы ў чалавечай крыві, катавала, руйнавала, ганьбіла людскую існасць*. “За што? У імя чаго?..”¹² – задаецца пытаннем Янка Брыль у творы. Набыты пісьменніцкі і жыццёвы вопыт

¹¹ Тамсама.

¹² Тамсама.

Я. Брыля даваў магчымасць глыбей пранікаць у сутнасць чалавечых жыццяў і выходзіць да анталагічных праблем усяго чалавецтва.

Братава трагедыя стала выявай агульнанародных пакут, бязвін-на загубленых сталінскіх ахвяр, адзін чалавечы лёс стаў *жахлівым падтэксам таго часу. Спробы пранікнуць у той падтэкст зноў на-тыкаліся на глухату навечнага маўчання, у якое пайшлі ўсе тыя, хто мог бы мне многае праясніць або сказаць хоць нешта, так неабход-нае!..* (...) *І ён, падтэкст гэты... – усенародны ён, усясветны!*¹³. Глыбока асабістае, індывідуальна-суб'ектыўнае пад пяром сапраўдна-га таленту становіцца агульначалавечым.

У лірычным творы слова мацней і глыбей актуалізуе свой камуні-катыўны патэнцыял, чым у эпічнай прозе, і таму выклікае больш яркія асацыяцыі і вобразы. Важнай задачай любога пісьменніка ў аўтабія-графічным творы з'яўляецца ўстаноўка на пэўны стыль, спосаб падачы матэрыялу, што ў выніку фарміруе вобразную структуру тэксту, якая ў сваю чаргу мадэлюе імпліцытны вобраз чытача, здольнага актуаліза-ваць закладзенае ў творы. Сучасны аўтабіяграфічны тэкст наогул мае тэндэнцыю да наяўнасці вялікай колькасці адрасатаў/чытачоў. Гэта патрабуе ад мастака ўзмацнення суб'ектыўнага аўтарскага пачатку (аўтарскі аналіз-каментарый, метамоўная гульня і “пераказ у квадра-це” (У. Эка)).

Тэндэнцыя сучаснай аўтабіяграфічнай прозы да эксплікацыі множ-насці адрасатаў ускладняе структуру аповеду. Адным з элементаў гэ-тай структуры становяцца метатэкставыя (інтэртэкстуальныя) уклю-чэнні, якія служаць *...показателями важности для повествователя сообщаемой им информации или значимости выражаемой им оцен-ки*¹⁴. Метатэкставыя ўключэнні надаюць аўтарскай думцы перары-вісты, фрагментарны характар, выклікаюць асацыятыўныя сувязі, па-новаму падсвечваюць дэталі, якія ўзгадвае мастак. Да метатэк-ставых элементаў адносіцца і аўтарскае тлумачэнне слоў, тэрмі-наў, геаграфічных назваў з мэтай знайсці агульны з чытачом код. Інтэртэкстуальныя ўключэнні і аўтарскія рэмінісцэнцыі ў іх асацыя-тыўным узаемадзеянні ствараюць інтэгральны вобраз свету, эпохі. Асацыятыўны аспект інтэртэкстуальнасці мае досыць прадуктыўны характар: жыццё чалавека, вытканае самымі рознымі ніцямі, неправ-казальнае.

¹³ Тамсама.

¹⁴ Н.А. Николина, *Поэтика русской автобиографической прозы*, Москва 2002. с. 166–167.

У творы Я. Брыля назіраецца павышаная важнасць факта (спрасаванасць матэрыялу), а значыць слова мае семантычную гіпернапружанасць і яго камунікатыўны патэнцыял больш адчувальна ўплывае на свядомасць чытача і мэтанакіравана актывізуе аўтарскія вобразы і асацыяцыі. Не сакрэт, што аўтабіяграфічная проза, пабудаваная на ўласных успамінах, насычана вялікай колькасцю бытавых падрабязнасцей. Эстэтычная трансфармацыя фактаў, дробязяў, выяўленне агульнага ў адзінкавым – найпершасная задача мастака.

Муштук і папка – ключавыя словы аповесці. Загалоначныя і падзагалоначныя лексемы забяспечваюць сувязь усіх тэкставых элементаў. Рэчавы свет, знешнія абставіны сталінскага і постсталінскага часоў дакладна схоплены пільным вокам мастака. Зразумела, жыццёвы матэрыял заносіўся ў кнігу выбарачна, у залежнасці ад псіхалагічнай устаноўкі аўтара, таму значная для ўласнага вопыту падзея часам дамінуе над больш буйной, але нейтральнай для мастака. Такім чынам, можна гаварыць аб важнай іерархіі каштоўнасцей для пісьменніка, калі дробязі могуць засланяць сабой больш значныя гістарычныя факты. Але ў тым і заключаецца вартасць дакументальна-мастацкага твора, што ён здольны па-новаму высвеціць добра вядомага рэчы, убацьць завуаліраванае, здзівіць нечаканым ракурсам бачання з’явы.

Жанр мастацкага аўтабіяграфічнага твора *предполагает отказ* ад жорсткай паслядоўнасці фактаў, падзей і вядзе да *расчленения* ўспамінаў на фрагменты, якое ...*отражает постоянное изменение фокуса изображения, связанное с работой памяти, и выделяет запоминаемую деталь крупным планом, останавливающим время*¹⁵. Таму ў дакументальна-мастацкім тэксце Я. Брыля ёсць прысутнасць устаўных кавалкаў тэксту (з лістоў, з афіцыйных дакументаў, бланотных запісаў і інш.). Спалучэнне аповеду пра “я” ў мінулым і “я” ў цяперашнім часе выяўляе складанасць пісьменніцкага “я”. Парушэнне часова-прасторавых параметраў, пільная ўвага да мікрадэталяў спрыяюць больш глыбокаму выяўленню пісьменніцкай экзистэнцыі.

Галоўная канцэптасфера аповесці “жыццё – смерць” арганізуе канцэптuallyны ўзровень усіх частак: яны пабудаваны паводле прынцыпу кантраснасці і супярэчлівасці. Асацыятыўная сувязь канцэптасфер выяўляе асноўны прынцып паэтыкі твора Я. Брыля – прынцып кантраснасці і супярэчлівасці. Трагізм аўтарскага светаўспрыняцця фундаментальны для твора.

¹⁵ Тамсама, с. 347.

У аповесці згадваецца пакутны лёс яшчэ аднаго брата Янкі Брыля – Ігната, які быў *вялікім кніжнікам, вундэркіндзікам*. У юнацтве брат пісаў вершы, а потым стаў свяшчэннікам, за што быў рэпрэсіраваны і адпраўлены на *перавыхаванне* на лесанарыхтоўкі ў тайгу, а потым зэкам на будаўніцтва Беламорканала, *пасля «перековки» на Беламорканале са сваёй папоўскай маланадзейнасцю сваваўся за ўральскім хрыбтом*¹⁶.

Не менш трагічнай паўстае на старонках аповесці і сіроцкая доля дзяцей і жанок ахвяр сталінскага тэрору. Яны, дзеці, жанкі “ворагаў народа”, станавіліся ізгоямі грамадства: пазбаўляліся права атрымліваць адукацыю, больш-менш прыстойную працу. Роднасныя братэрскія сувязі ў вялікай брылёўскай сям’і, раскіданай па вялікай краіне, ледзь падтрымліваліся, гэтага вымагалі асцярожнасць і *ўсемагутны таварыш Страх!*

Сямейна-бытавая тэматыка ў аўтабіяграфічнай аповесці Я. Брыля падаецца не на ўзроўні апісальнасці, яна цесна пераплецена з псіхалагічным аналізам душэўных перажыванняў герояў. Такім спосабам пісьменнік пазбягае абытаўлення зместу, і маральна-псіхалагічны аналіз, застаючыся прыярытэтным, выяўляе глыбінную экзістэнцыяльную сутнасць чалавека. Згаданыя падзеі з жыцця брылёўскай сям’і не выпадковыя ў творы, яны надаюць і часу, і нават самай дробнай лакальнай з’яве агульназначны сэнс, выяўляюць рух плыні жыцця.

Гуманістычная пазіцыя Я. Брыля бачыцца ў тым, каб расказаць пра гэта – пра звычайнасць і незвычайнасць, універсальнасць трагедыі заключанай, як у маленечкай кроплі, у гісторыі адной чалавечай сям’і.

На прыкладзе свайго мне лепш, – піша Я. Брыль, – а можа, і найлепш відно, як гэта жудасна – замучыць, забіць невінаватага. Думаючы пра мільёны, адзін бачыцца вельмі маленькім, у вялікай краіне, тым больш ва ўсім вялізным свеце гэта так мала – адзін. А ў сям’і, у душах родных гэта ж цэлы свет болю. А ў душы найраднейшай – у матчынай? Я памятаю, я чую зноў, як яна плакала ночамі... Не ведаю, што адчуваў бы я як сын яго, як бацька, як шчыры друг. Я адчуваю сваё, як ледзь не па-сыноўняму малодшы брат. Так пазнаю, і яшчэ пазнаю свайго таямнічага, амаль зусім невядомага... Вось я чытаю пра допыты, пакуты, стойкасць і ламанне і ўвесь час міжволі думаю пра свайго. Ён трымаўся чатыры месяцы. Ён быў, як маці казала, «гарачы і горды», і гэта раз’юшвала катаў, яшчэ ўзмацняла яго і так невыносныя пакуты. Сам ён зламаўся? Яго зламалі! Як многіх, вельмі многіх...¹⁷.

¹⁶ Я. Брыль, *Муштук і папка*, [online], https://knihi.com/Janka_Bryl/Mustuk_i_papka.html, [доступ: 27.02.2021]

¹⁷ Тамсама.

Твор Янкі Брыля “Муштук і папка” эмацыянальна напружаны, ад першай і да апошняй старонкі падтрымлівае цікавасць чытача да брылёўскай гісторыі. Пачатак аповесці задае эмацыянальны ключ, які пастаянна мяняецца. Лірычны характар аповяду надае адметную ўзрушанасць слову: *Жалівы махавік круціўся ва ўсю няспынную сілу, жорны малолі, не буксуючы ў чалавечай крыві*¹⁸. Прозе Я. Брыля заўсёды былі ўласцівы эмацыянальная насычанасць і яркая жывапіснасць слова, спалучэнне лірычнай і філасофскай медытацый.

Фінал аповесці звышзначны, яго можна назваць *пуантам* (тэрмін прынята ўжываць звычайна ў навеле) – такой моцнай пазіцыяй тэксту, якая фактычна ставіць кропку ў творы. Важкасць брылёўскага фіналу не столькі ў змястоўным плане, колькі ў эмацыянальным. Эмацыянальнае напружанне дасягае эпагею і пераходзіць у якасна іншы стан. Змена эмацыянальных палёў (асноўная характарыстыка лірычнай прозы) сімулянна перажываецца чытачом. “Муштук і папка” – не проста гісторыя жыцця, а душэўная эпапея, дзе часта дамінуе логіка асацыятыўнага мыслення, плынь псіхалагічных імпульсаў, супярэчлівая матывацыя. Трагічна спавядальная інтанацыя ў аповесці выклікана паглыбленым уяўленнем пісьменніка аб складанасцях унутранага жыцця чалавека, нежаданнем аўтара “растварацца” ў формах агульнага, імкненнем расказаць пра багацце і змястоўнасць чалавечай душы. Спавядальная танальнасць істотна пашырае абсягі ўспрыняцця аўтарскага духоўнага кампанента з яго абвостраным пачуццём уласнай прысутнасці ў свеце, надае твору моцны суб’ектыўны пачатак і скіравана перш за ўсё на фіксацыю руху душэўных адценняў, іх неправдаказальнасць і хуткаплыннасць.

Такім чынам, тэкставыя асацыяцыі ўплываюць на глыбіню ўспрыняцця мастацкай вобразнасці, паглыбляюць ідэйна-тэматычны змест твора, далучаючы чытача да аўтарскага тэзаўрусу, светабачання, да ідыястылю пісьменніка. Асацыятыўна-сэнсавае поле брылёўскага твора шматмернае, яно абумоўлена лексічнымі парадыгмамі, інтэртэкстуальнымі ўключэннямі і аўтарэмінісцэнцыямі, лірычнай танальнасцю, сэжэтна-кампазіцыйнай структурай твора, аўтарскай канцэпта-сферай. Спектр функцыянавання асацыятыўнасці ў мастацкім творы Я. Брыля надзвычай шырокі, і фундаментальная яго роля ў тым, каб забяспечыць комплекснае ўспрыняцце і асэнсаванне тэксту.

¹⁸ Тамсама.

LITERATURA

- Berdâev N. A., *Samopoznanie: opyt filosofskoj avtobiografii*, Moskva 1991 [Бердяев Н. А., *Самопознание: опыт философской автобиографии*, Москва 1991].
- Bolotnova N. S., *Leksičeskaâstruktura hudožestvennogo teksta v asociativnom aspekte*, Tomsk 1994 [Болотнова Н. С., *Лексическая структура художественного текста в ассоциативном аспекте*, Томск 1994].
- Bolotnovan N. S., *Hudožestvennyj tekst v komunikativnom aspekte i kompleksnyj analiz edinic leksičeskogo urovnâ*, Tomsk 1992 [Болотнова Н. С., *Художественный текст в коммуникативном аспекте и комплексный анализ единиц лексического уровня*, Томск 1992].
- Bryl' Â., *Muštuk i papka*, [online], https://knihi.com/Janka_Bryl/Mustuk_i_papka.html, [dostup: 27.02.2021] [Брыль Я., *Муштук и папка*, [online], https://knihi.com/Janka_Bryl/Mustuk_i_papka.html, [доступ: 27.02.2021]]
- Nikolina N. A., *Poëtika russkoj avtobiografičeskoj prozy*, Moskva 2002 [Николина Н. А., *Поэтика русской автобиографической прозы*, Москва 2002].
- Novikova A. M., *Associativnye polâ v âzyke i strukture hudožestvennogo teksta*, Orel 1998 [Новикова А. М., *Ассоциативные поля в языке и структуре художественного текста*, Орел 1998].

SUMMARY

THE ASSOCIATIVE-SEMANTIC FIELD OF THE STORY “MUSHTUK I PAPKA”
BY YANKA BRYL

The article deals with text associations on the example of the story “Mushtuk I Papka” by Y. Bryl. The study of the mechanism of associative links contributes to an in-depth understanding of ideological and thematic content of the story, its artistic imagery, the writer’s thesaurus, the peculiarities of the author’s style and worldview. The associative and semantic field of the story “Mushtuk I Papka” by Y. Bryl includes vocabulary, intertext, the author’s reminiscences, lyrical tone, plot-compositional structure of the text, and the author’s conceptual sphere. The fundamental role of associativity is to provide comprehensive perception and understanding of the story.

Key words: associative-semantic field, associative text deployment, associative words, communicative aspect.